

HET DOMEIN DUCIA

Deel 2: geografische situering

Chris CLAUS

In onze vorige bijdrage bespraken we de vermelding van het domein Ducia in de *Descriptio Villarum* van de Sint-Pietersabdij van Lobbes. Om ons toe te laten het domein geografisch te situeren, zullen we met behulp van de cartografische bronnen eerst inzicht trachten te verwerven in de structuur van de percelen en wegen in de omgeving van Duitsenbroek.

Landschapstransformaties in de middeleeuwen

We ervaren maar al te goed hoe onze leefomgeving in een koortsige staat van verandering verkeert. Het doet ons soms verlangen naar de rustige vastheid van de traditionele rurale maatschappij. Dit laatste behoeft toch enige nuancering. Ook in het pre-industriële tijdperk waren er immers periodes waarin de mens een zware impact had op het landschap door een verhoogde economische activiteit en een exceptionele bevolkingstoename. Met name de volle of hoge middeleeuwen (10de - 13de eeuw) kenmerken zich als dusdanig. Om ons Karolingisch domein Ducia enigszins te kunnen situeren, zullen we doorheen de landschapstransformaties van de volle middeleeuwen moeten kijken.

Ironisch genoeg vinden we net in de Karolingische bronnen de eerste sporen van de op til zijnde veranderingen. De *Capitulare de Villis*, een verordening met instructies betreffende het beheer van de keizer-

lijke domeinen, bevat een uitgebreide lijst van planten. Het getuigt van een verhoogde belangstelling voor de verscheidenheid aan gewassen en hun specifieke kenmerken. Het inzicht groeide dat een diversifiëring van de gewassen een garantie kon bieden in geval van misoogst van een bepaalde teelt. De oudste beschrijvingen in de 9de eeuwse abdijspolyptieken geven het akkerland nog als één blok weer. We zien dit evolueren naar aparte aanduidingen voor winter- en zomergranen. Geleidelijk aan wordt het systeem van teeltwisseling geraffineerd tot er een rigide afwisseling tot stand komt tussen wintergranen, zomergranen en een periode van braak: het drieslagstelsel. In zijn meest zuivere vorm wordt hierbij ook het landareaal in drie min of meer gelijke stukken verdeeld. In minstens één polyptiek¹ kunnen we een precieze beschrijving van het drieslagstelsel vinden, maar het is twijfelachtig of het systeem reeds algemeen werd toegepast in de Karolingische periode². Vast staat wel dat het een snelle verbreiding

kende in de volle middeleeuwen.

De impact op het landschap was groot. Uit praktische overwegingen, vooral met betrekking tot de weidegang tijdens de braak, ontstonden er grotere koutergehelen. Het open karakter van het landschap werd nog versterkt door het verdwijnen van de bossen en *wastines*.³ Dit proces verliep in Zuid-Oost-Vlaanderen op een organische manier, in tegenstelling tot de grote planmatige ontginningen in het noorden van de provincie. Op onze vruchtbare leemgronden was de akkerbouw tijdens de vroege middeleeuwen immers nooit helemaal verdwenen en bestond het natuurlandschap uit kleine en versnipperde boscomplexen.⁴ Door overbeweiding verschaalden veel van de kleinere bossen tot *wastines*, waarna ze finaal werden omgezet in akkerland ten behoeve van de graanteelt. Granen waren immers goed houdbaar en verhandelbaar. Ze vonden dan ook massaal hun weg naar de nieuwe marktplaatsen in de groeiende dorpen en steden.

1. De polyptiek van Saint-Amand (821-872): "*In villa Madria est mansus dominicatus cum casa et ceteris aedificiis, cum orto; habens de terra arabili bunaria .XXX. Seminantur ad hibernaticum bunaria .X., de modiis .XL. et ad tremissem bunaria .X., de modiis .LX. Bunaria .X. interiacent.*" - 30 bunder akkerland is evenredig verdeeld over winterzaai, lentezaai en braakland tussen beide slagen in. Merk het verschil in volume op tussen het winterzaaigoed (tarwe of rogge aan 4 mud/bunder) en het lentezaaigoed met een kleiner soortelijk gewicht (gerst of haver aan 6 mud/bunder).
2. Y. MORIMOTO, *L'assolement triennal au Haut Moyen Age. Une analyse des données des polyptyques carolingiens*, in *Economie Rurale et Economie Urbaine Au Moyen Age*, Gent/Fukuoka, 1994.
3. *Wastine* = letterlijk: woeste gronden, percelen begroeid met struikgewas en kruidachtigen.
4. A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen, 1964.

Percelen grond te Overboelare en Goeferdinge, onderworpen aan de tiende ten gewenste van St.-Adriaansabdij te Geraardsbergen en van St.-Sepulcre te Kamerijk. (1723) (Rijksarchief Gent, Kaarten en Plans, nr. 1482).

De vroegste wegenkaart van het Land van Aalst, van de hand van J. Horenbault (1596). De kaart illustreert op schitterende wijze het organische wegennet van de middeleeuwen. (www.gallica.fr)

Wegen en percelen

Het is niet eenvoudig om middeleeuwse landgoederen geografisch te situeren. Pas vanaf de 16de eeuw beschikken we over betrouwbaar kaartenmateriaal. De meest voor de hand liggende bronnen om de perceelsindeling te analyseren zijn de kadasterplannen van P.C. Popp. Ze zijn opgemaakt halfweg de 19de eeuw, maar met een voldoende geometrische precisie om ze te plotten in een GIS.⁵

De relatief jonge leeftijd van de plannen vormt geen onoverkomelijke hindernis voor onze studie. Als kadastrale documenten tonen ze immers niet de gebruikspcelen, maar de bezitspercelen. Deze

laatste sluiten veel beter aan bij de historische percelering. Binnen ons studiegebied kunnen we bijvoorbeeld het Popp kadasterplan van Goferdinge vergelijken met een tiendenkaart uit 1723 en stellen daarbij vast dat, over een periode van een goeie honderd jaar, de verschillen beperkt blijven tot enkele percelen die verder zijn opgesplitst.

Wat de wegen betreft, beschikken we in het Land van Aalst over een unieke 16de eeuwse kaart van de hand van Jacques Horenbault. Het afgebeelde wegennet is grotendeels dat van de volle middeleeuwen. Men neemt aan dat het middeleeuwse wegennetwerk vanaf

de twaalfde eeuw stabiliseerde en nadien eeuwenlang in grote lijnen ongewijzigd bleef.⁶ Nieuwe wegen kwamen in de middeleeuwen veeleer op een natuurlijke wijze tot stand, onder invloed van opkomende lokale verkeersstromen. Het regionale verkeer is beduidend zwakker en het recupereert de lokale wegen. Als gevolg hiervan zijn de hoofd- en lokale wegen nauwelijks van elkaar te onderscheiden op de kaart. Een nieuwe weg ontwikkelt zich doorgaans langsheen de kortste route, maar wordt daarnaast nog door tal van andere factoren aangestuurd zoals de begaanbaarheid van het terrein, de mogelijke aansluiting op bestaande wegen, het recht op

5. Een Geografisch Informatie Systeem laat toe om geografische informatie van diverse aard te analyseren en te visualiseren.

6. D. Tys, *Middeleeuwse wegen en transport. Een beknopt overzicht van de problematiek, en een overzicht van de ontwikkeling van het wegennetwerk na de Romeinse periode*. In *Alle wegen leiden naar ... Romeinse wegen in Vlaanderen*, Oudenburg, 2004.

Zarlarding, extract uit het kadasterplan van P.C. Popp.
De globale oriëntatie van de percelen is NNW. De dorpskom bevindt zich centraal.
Ten zuiden van de dorpskom vinden we een aantal discordante wegen. Ze ontstonden vanuit de behoefte om de afstand naar het dorp in te korten door grotere percelen te dwarsen.
Ten noordwesten van het dorp bevindt zich de Koreelkouter die een perfecte driedeling vertoont, naar alle waarschijnlijkheid het gevolg van de toepassing van het drieslagstelsel tijdens de middeleeuwen. (www.kbr.be)

doorgang, ... Vooral dit laatste zal in ons aloude cultuurlandschap een factor van belang blijken.

Het is frappant om zien hoe Horenbault ook de voetwegen afbeeldt op een kaart met dergelijke schaal. De voetwegen dienden vooral om de akkers te ontsluiten, maar in een wereld waar een groot deel van het transport nog te voet of per lastdier verliep, konden ze ook opgepikt worden door regionale verkeersstromen.

Concordante en discordante wegen

Een heel interessante oefening bestaat uit de analyse van de wegen in verhouding tot de percelen. Een weg kan *concordant* zijn met de percelering, wat veelal betekent dat de weg zich ontwikkelde vanuit de perceelsgrenzen, of dat de percelen haaks werden uitgezet ten opzichte van de weg. Markante verschijningen op een kadasterplan zijn echter de *discordante* wegen: deze doorsnijden de percelen op diagonale wijze en ze vertrekken dikwijls vanuit een perceelshoek of ze veranderen van richting op een perceelsgrens. Het zijn sterke aanwijzingen dat de weg jonger is dan de onderliggende percelen.⁷ Net hierin schuilt de grote meerwaarde: door de wegen in te delen in een oudere en een jongere laag, kunnen we een dieper inzicht verwerven in de structuur van het middeleeuwse wegennet.

De wijze waarop discordante wegen tot stand kwamen, was sterk tijds- en plaatsgebonden. In bossen of wastines, die reeds voor beweiding toegankelijk waren, kon een pad of een driftweg opgepikt worden door andere verkeersstromen en zich ontwikkelen tot een weg. Bij het akkerland lag de zaak complexer. Ook daar kunnen we op het kadasterplan dwarsende lijnen vaststel-

7. M. ANTROP, *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent, 2007.

Identificatie van de concordante (blauw) en discordante wegen (rood) ten westen van Geraardsbergen. De concordante wegen verdragen een globale NNW-oriëntatie van de oorspronkelijke landindeling. De koers van de Oudenaardsestraat (dikkere lijn) is veeleer oost-west en bijgevolg overwegend discordant. Aan twee kouters kon de Oudenaardsestraat geen doorgangsrecht afdwingen en verloopt de weg concordant met de percelen. Als tegenreactie ontstonden daar wel voetwegen die de haakse bochten afsnijden.

len. Het betreft echter overwegend voetwegen die ontstonden binnen de context van het open landschap. Met de grote koutergehelen was de verleiding immers groot om een route in te korten door een kouter te dwarsen. Dit kon, omdat elke kouter toegangen had om het vee toe te laten gedurende de periodes dat het land in braak lag.

Om te vermijden dat al te voortvarende weggebruikers de kouter zouden dwarsen met paard en kar, waren er strenge verbodsbepalingen en kon bij overtreding de wagen of de kar in beslag worden

genomen. In de "Keure van Parike"⁸ luidt het zo:

21. Item dat nyement en mene noch vare dore audeliede vruchten noch in verboden wegghen up de boete van 5 sch. bl. vanden waghén ende 2 sch. 6 den. bl. vander kaeren up datse ghecallengiert ende overbrocht waren bijden prateren⁹ ende scade te restitueren al soo voors. es.¹⁰

Als gevolg hiervan bleven veel van deze paden exclusief voorbehouden voor voetgangers en evolueerden ze eerder zelden tot een openbare weg. Hun statuut bleef bepaald door het lokale gewoonte-

recht, tot de wet op de buurtwegen in 1841 van kracht werd. Op basis van deze wet werden de "atlassen der buurtwegen" opgemaakt.¹¹ Ze vormen, samen met de Popp kadasterplannen, uitstekende bronnen voor de studie van de voet- en veldwegen die in de 19de eeuw nog steeds van groot lokaal belang waren. Met de opkomst van het gemotoriseerde verkeer stonden de "trage wegen" steeds meer onder druk en naar het einde van de 20ste eeuw toe begonnen ze in versneld tempo te verdwijnen uit het landschap.¹² Als tegenreactie is het bewustzijn omtrent de unieke

8. Nadat Simon van Lalaing in het bezit kwam van de heerlijkheid Parike, bracht hij het plaatselijke gewoonterecht in overeenstemming met dat van Bergen. De "Keure van Parike" (1472) bevat de neerslag van deze bepalingen. Zie ook S. DE LANGE, *De Keure van Parike. Wat elke inwoner van Parike zeker moest weten*, in *Triverius*, 2001 - 1.

9. Prater = veldwachter.

10. Transcriptie van de tekst door J. VAN TWEMBEKE, *De "wettelichede" of de Keure van Parike*, in *Het Land van Aalst*, 1957

11. A.M. DRAYE, *Onze buurtwegen juridisch bekeken*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 2002.

12. E. DU RANG, *Een methode voor kwantitatieve en ruimtelijke benadering van de evolutie van het trage wegennet*, onuitgegeven masterproefschrift - Universiteit Gent, 2011.

Goetferdinge op de kaart van Horenbault (1596). (www.gallica.fr)

De kaart van Ferraris (1769) toont een aantal wijzigingen aan de lokale wegen. (www.kbr.be)

Het Popp kadasterplan leent zich uitstekend om de correlatie tussen wegen en percelen te onderzoeken. Uit de wijze waarop de Hazelaarstraat aansluit op de Oudenaardsestraat, kunnen we afleiden dat de Hazelaarstraat ouder is. De perceelsgrenzen in de Grote Duitsenkouter laten zelfs vermoeden dat ze oorspronkelijk doorliep tot aan de Molenbeek. (www.kbr.be)

waarde van deze wegen de laatste jaren wel gegroeid.

Landschapselementen te Duitsenbroek

De "Dutse" toponiemen maken ons duidelijk dat we Ducia dienen te situeren in de oostelijke helft van de gemeente Goferdinge. Op de historische kaarten stellen we een gemengd beeld vast van continuïteit en transformatie in de landschapselementen.

De Oudenaardsestraat is prominent en onveranderlijk aanwezig op alle kaarten. Toch is deze heerweg relatief jong en haar vorm verraadt dat ze goeddeels tot stand kwam wanneer grote delen van de streek reeds in cultuur waren gebracht. We kunnen haar ontwikkeling koppelen aan de snelle groei van de stad Geraardsbergen vanaf de 11de eeuw.

De meeste lokale wegen waren

tijdens de 16de - 17de eeuw nog volop in ontwikkeling. De Eersbekeweg volgt op de kaart van Horenbault nog een rechtlijnig tracé. Ze doorsneet de Kleine Duitsenkouter om rechts van het "Hof ten Muizenholle" aan te sluiten op de Oudenaardsestraat. Ferraris toont reeds de huidige, discordante situatie maar duidt het oude tracé nog aan met een stippelijntje. De wegen aan de randen van de Grote Duitsenkouter, zoals de Duitsenbroekstraat en de Marktweg, verschijnen ook pas voor het eerst op de kaart van Ferraris.

Het kouterlandschap behield doorheen de eeuwen haar open karakter en de bewoning bleef geconcentreerd tot de dorpskernen of tot lintbebouwing langsheen sommige wegen. In tegenstelling tot bv. de Koreelkouter te Zarlardinge, is er in Goferdinge geen vestiging geweest van hoeves binnenin de kouter. Dit wordt ook bevestigd door het archeologisch vooronderzoek naar aanleiding van de

verkaveling op de Grote Duitsenkouter, waarbij enkel relictten van de voormalige percelering aan het licht kwamen.¹³ De enige verstoring in de kouter is de Marktweg, een voetweg die een aantal binnenste percelen ontsloot, maar die ook gebruikt werd door voetgangers op weg van en naar de stad.

Geografische situering

Aan de hand van de domeinbeschrijving in de *Descriptio Villarum*, de toponiemen, de cartografische bronnen en de opgedane inzichten over percelen en wegen, kunnen we ons nu wagen aan een situering van het domein Ducia.

Het akkerland uit de reserve

Het kouter toponiem, gecombineerd met de nederzettingsnaam, verwijst naar de oudste en beste akkerlanden van het dorp. In dorpen met een domaniale voorgeschiedenis, dienen we de akkerlan-

13. N. REYNS EN J. BRUGGEMAN, *Archeologisch vooronderzoek Goferdinge (Geraardsbergen)* - Joannes Van Waesberghestraat, 2011.

den uit de reserve hier te zoeken. De gezamenlijke oppervlakte van de Grote en Kleine Duitskouter overstijgt echter ruimschoots de 30 bunder *terra arabilis* uit de *Descriptio*. Als we ons beperken tot het deel van de Grote Duitskouter binnen de contouren van de concordante wegsegmenten, dan bekommen we een oppervlakte van 40 ha, wat goed aansluit bij de 30 bunder uit onze bron.

Het bosareaal uit de reserve

Uit de *Descriptio* leiden we een stuk bos af van 20 à 40 bunder, dat zich naast het domein moet bevonden hebben. Aanpalend aan de Duitskouter bevinden zich kleinere kouters, waarvan de toponiemen

stevast verwijzen naar begrippen uit de fauna of flora: Hazelaar, Doorekens kouter, Ossenberg. Het zijn sterke aanwijzingen dat deze kouters pas later tot stand kwamen, en dat ze zich ontwikkelden vanuit wastines. Ook tonen de discordante segmenten van de Oudenaardsestraat aan dat de weg zich hier vrij, met recht van doorgang, kon ontwikkelen.

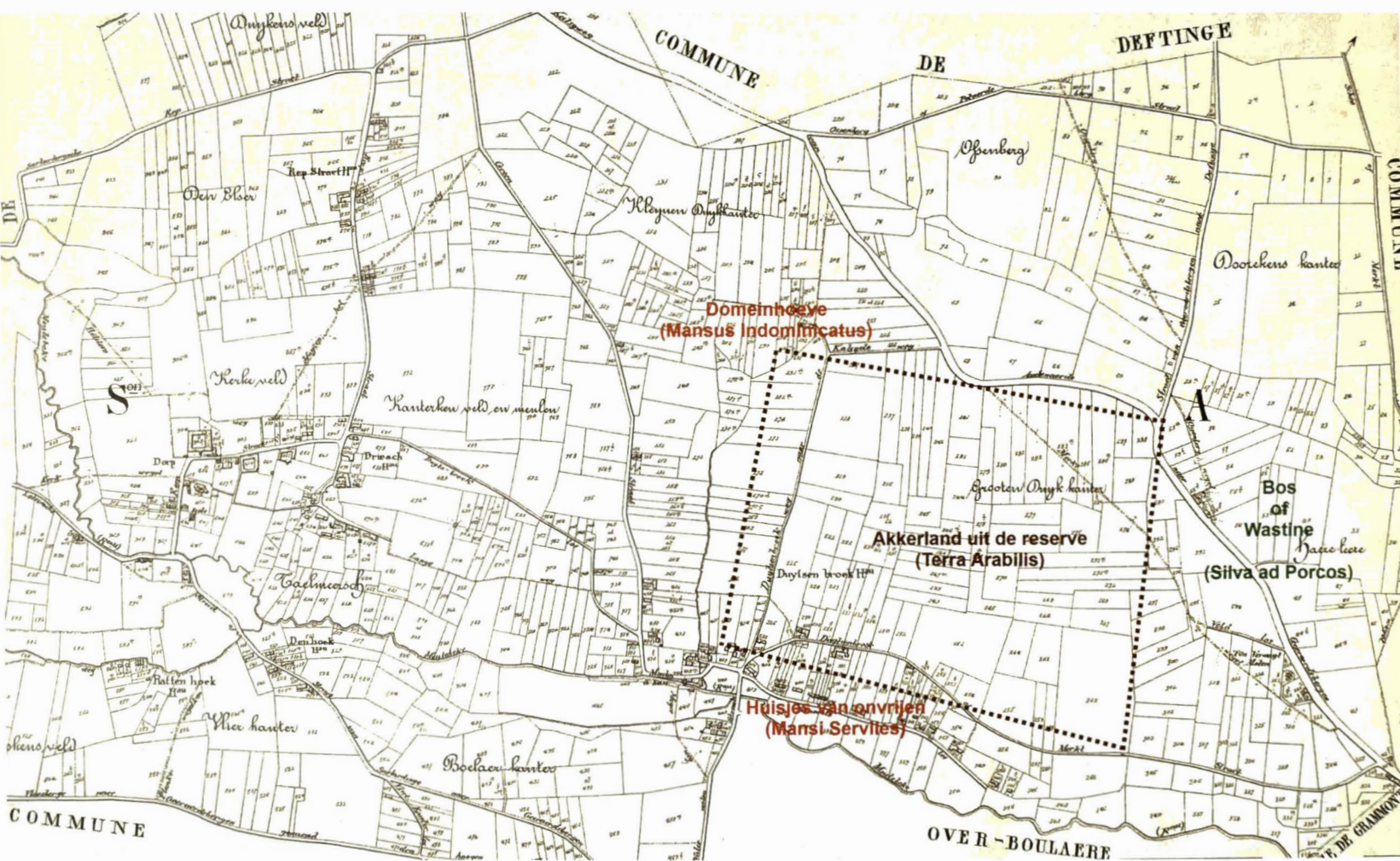
De domeinhoeve dienen we te zoeken in de nabijheid van de kouter. In de Vlaamse Ardennen bevinden de grote historische hoeves zich niet zelden in de buurt van een bron of een bronniveau.¹⁴ Wellicht moeten we onze domeinhoeve dus niet zozeer in de buurt van het Duitsbroek situeren,

maar hogerop, aan de bron van de Eersbeek, tussen de Grote en Kleine Duitskouter in. Merk op dat ook de nabijgelegen hoeves "Hof ten Nieuwenhove" en "Hof ten Muizenholle" zich bevinden aan ditzelfde bronniveau, tussen 50 en 60 meter boven de zeespiegel.

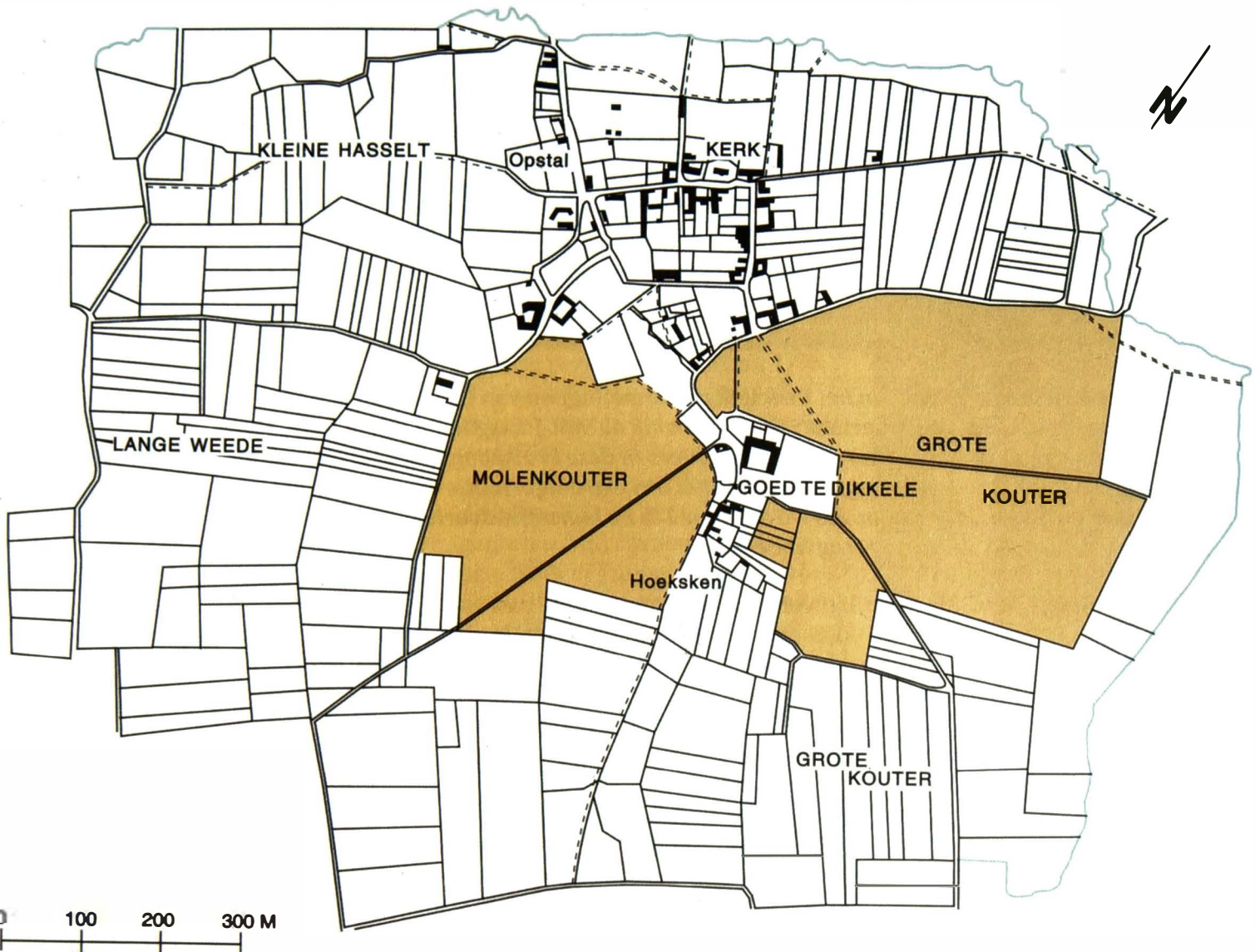
De mansi serviles

De 13 hoevetjes van de onvrijen kunnen we dan weer wel met het gehucht Duitsbroek associëren. Het gehucht is strategisch gelegen op de scheiding tussen het akkerland en het weideland van het Duitsbroek.

De parallelle opstelling van de huisjes wijst op een dries- of opstalstructuur, een veilige ruimte waar-

14. P. DIRIKEN, *Geogids Vlaamse Ardennen, Deel 1. Het landschap*, Kortesseem, 2001: de geologie bestaat uit een afwisseling van waterdoorlatende zandlagen en waterkerende kleilagen. Op deze laatste bevinden zich de bronniveaus.

*Ter vergelijking, de dorpsontwikkeling te Dikkele. De Gentse Sint-Pietersabdij verwierf het "Goed te Dikkele" in de 10de eeuw. Het bevindt zich tussen de hogergelegen kouters die volgens een driejaarlijkse teeltwisseling werden gecultiveerd. Het dorp, daarentegen, ontwikkelde zich in de vallei van de Munkbosbeek, nabij de weidegronden en de opstal. (E. Thoen, uit *Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, A. Verhulst, 1995)*

binnen het vee verzameld werd.

De mansi ingenuiles

We hebben het raden naar de exacte ligging van de 17 hoeses van de vrije boeren. Het is niet onmogelijk dat sommige nabijgelegen historische hoeses zoals het "Hof ten Nieuwenhove" of het "Hof ten Muizenholle" zich ontwikkeld hebben vanuit zo'n vrije manse.

Besluit

Het is geen sinecure om een vroeg-

middeleeuws domein te situeren, en een aantal zaken kunnen we enkel veronderstellen. De dynamiek van het landschap is een complex samenspel van lokale factoren en globale socio-economische processen. Bij ons had de stichting van de stad Geraardsbergen in de 11de eeuw een onbetwistbare impact op het omliggende platteland. Vooral ten westen van de Dender werden in versneld tempo nieuwe kouters ontgonnen om aan de grotere voedselbehoefte te kunnen voldoen. Doorheen dit open kouterlandschap ontwikkelden zich gelijktijdig nieuwe wegen, die

de stad verbonden met de dorpen errond. Dit alles verliep op een organische en weinig georganiseerde wijze, wat zich tot op de dag van vandaag kenmerkt in ons lokale wegennet.

Chris CLAUS
chris.claus@telenet.be